

ОЛЕКСАНДР ЯКОВИЧ ШУЛЬГІН І УКРАЇНСЬКЕ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Олександр Якович Шульгін – видатний творець суверенної Української Народної Республіки, один з найактивніших організаторів відродження новітньої української державності, визначний український дипломат, історик, соціолог. Це один із багатьох прогресивних діячів ХХ століття, який зробив величезний внесок у розвиток української державності та міжнародної політики України.

На жаль, протягом довгих років діяльність Олександра Шульгіна в розбудові державності Української Народної Республіки замовчувались офіційною радянською історіографією, і з цієї причини постать О.Шульгіна і досі залишається маловідомою не лише українській громадськості, а й політикам і науковцям.

Першою спробою привернення уваги громадськості до цієї визначної постаті був опублікований зусиллями української діаспори “Збірник на пошану О.Шульгіна”¹, який став першим етапом дослідження громадсько-політичної діяльності О.Шульгіна. До цього ж треба віднести і працю Н.Полонської – Василенко², присвячену професору О.Я.Шульгіну та поодинокі повідомлення про нього в енциклопедичних виданнях за кордоном³. Тільки протягом останніх років в незалежній Україні почали з’являтися праці українських дослідників про О.Я.Шульгіна⁴ а також була видана одна з його робіт⁵. Крім цього деяку інформацію про О.Шульгіна в контексті національно-визвольних змагань 1917 – 1918 р. можна одержати з наукових збірників⁶, присвячених цій проблематиці.

Особливим джерелом, яке містить важливу інформацію стосовно подій в політичному та міжнародному житті, учасником і провідником яких був О.Шульгін є тижневик “Тризуб”. Саме на сторінках цього журналу О.Шульгін висловлював свої погляди на державницькі процеси і висвітлював міжнародні події. Велику цінність для дослідження ролі О.Шульгіна в державотворенні України представляють документи Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, а зокрема, фонди Міністерства закордонних справ Української Народної Республіки (Ф. 3696) та Головної Еміграційної Ради (Ф. 3534). Але на жаль, не має ґрунтового дослідження, присвяченого проблемі ролі О.Шульгіна в українському державотворенні. Тому метою даної роботи є: на основі архівних документів, наукових досліджень та нових публікацій висвітлити роль О.Шульгіна в державотворенні України.

Олександр Якович Шульгін був нащадком давнього українського шляхетного роду Устимовичів, спорідненого з найславнішими іменами доби козаччини гетьманом П.Полуботком і Д.Апостолом. Олександр народився 30 липня 1889 р. в родинному селі матері Сохвині, Хорольського повіту на Полтавщині. Не дивно, що О.Шульгін виріс здебільшого в оточенні родичів своєї матері, і тому найбільший вплив на формування його особистості відіграли саме ці родичі.

Дід Олександра Яковича Микола Адріянович Устимович був першим патріотом в родині Шульгін: палким прихильником України, “українофілом”, який дуже щиро ставився до селянства. Яскравою постаттю і носієм українських традицій була бабуся Олександра Єфросинія Іллінічна. Саме вона прищепила малому Олександра той дух національних традицій українського народу, який О.Шульгін проніс через все своє життя.

Одним з найвидатніших членів родини Шульгін, які справили великий вплив на формування світогляду О.Шульгіна, була постать його батька Якова Миколайовича Шульгіна. За визначенням М.Грушевського Я.М.Шульгін був “нащадком щирого українського роду, в якому живо заховалися етнографічні й українофільські традиції”⁷. Яків Миколайович Шульгін (1851 – 1911) – визначний історик, педагог, громадсько-культурний діяч, який разом з іншими представниками прогресивної української інтелігенції творив українське національне відродження у другій половині ХІХ – на початку ХХ століть. Після закінчення історико-філологічного факультету Київського університету, Я.М.Шульгін активно включився в національно – визвольний рух і залишався вірним йому до кінця життя, зазнаючи арештів, заслання до Сибіру та інших переслідувань з боку російського царизму.

Мати Олександра Любов Миколаївна Устимович (1865 – 1945) завжди щиро поділяла українські симпатії свого чоловіка; добре знала українську мову і працювала на громадській і педагогічній роботі. Після закінчення вищих жіночих курсів та історико-філологічних факультетів Київського і Московського університетів працювала учителем на Полтавщині, активно діяла у Київській Громаді, була співорганізатором у 1914 р. клубу “Родина” в Києві, що опікувався пораненими українськими вояками.

Батьки протягом всього свого життя вірно служили українському народу і зуміли виховати своїх дітей справжніми патріотами. В родині завжди панував дух патріотизму, ліберально – демократичних настроїв і ворожого ставлення до існуючої реакційної монархічної системи. Дуже часто в домі Шульгиних збиралася молодь і саме характер інтелігентної чисто української родини робив своє враження, пробуджуючи національні почуття.

Оцінюючи вплив батьків на формування свого світогляду, Олександр Шульгин говорив: “Я виріс у родині незабутніх батьків. Те велике зусилля, яке треба було зробити людині з національно індиферентного середовища, щоб дійти до українства, мені не було потрібне. Було майже неможливо не наслідувати мого батька, було б дивно, щоб патріотизм моєї матері не відбився на моєму житті і праці”⁸.

Першою вчителькою Олександра була його мати, яка до третього класу навчала О.Шульгина початкової грамоті. Завдяки цьому, Олександру вдалось уникнути русифікації тогочасної офіційної школи. Вже в юнацькі роки життя молодий учень Київської гімназії відкрив висловив свої національні почуття, виступивши на захист української мови і культури⁹. Цей вчинок став свого роду “хрещенням” О.Шульгина в національно-визвольному русі.

Під час навчання в Петербурзькому університеті О.Шульгин стає одним з керівників гуртка українознавства при Петербурзькому університеті, заступником голови Київського земляцтва у Петербурзі, бере активну участь в організованій там С.Єфремовим Громаді Товариства українських поступовців (ТУП). Свої політичні симпатії він пов’язував з Українською радикально-демократичною партією, яку після певних реорганізацій у червні 1917 р. перейменували в Українську партію соціалістів-федералістів.

Після прибуття О.Шульгина до Києва за настановою Української Національної Ради 23 березня 1917 р. розпочався дуже важливий і відповідальний період його життя, період активної державотворчої і громадсько-політичної діяльності в Центральній Раді. Вже 25 березня О.Шульгин взяв участь у роботі з’їзду ТУП, на якому зарекомендував себе витриманим і далекоглядним політиком.

6 – 8 квітня 1917 р. О.Шульгин брав активну участь у роботі Всеукраїнського національного конгресу в Києві, який мав велике значення для консолідації українства і подальшого розвитку революції. В перший же день його роботи О.Шульгин виступив перед делегатами з доповіддю “Федералізм. Домогання демократичної Федеративної Російської Республіки”, закінчивши її словами, що Росія повинна бути федеративною демократичною республікою, в якій український народ разом з іншими народами, матиме повне право творити свої державні й культурні справи¹⁰. На Конгресі О.Шульгин був обраний членом Української Центральної Ради і зарахований до складу її Комітету.

В цей період діяльності Центральної Ради, пов’язаний із складними відносинами з Тимчасовим урядом, О.Шульгин був покликаний докласти всіх зусиль справі боротьби за автономію України. Так, 25 квітня 1917 р. О.Шульгин в складі української делегації проводив переговори з Тимчасовим урядом в Петербурзі про надання автономії Україні. Також мав офіційні зустрічі з російськими лібералами (А.Шахматовим, Ф.Кокошкіним, П.Мілюковим) і соціалістами (В.Мякотіним та ін.). З великою наполегливістю і рішучістю захищав О.Шульгин справедливі вимоги українського народу щодо надання Україні автономії на переговорах з тодішнім військовим міністром Тимчасового уряду О.Керенським під час його перебування в Києві. Однак, українські вимоги не знайшли підтримки російського уряду, який більше того, поставив під сумнів правоздатність Української Центральної Ради виявляти волю українського народу¹¹. Тоді, Центральна Рада проголосила 10 червня 1917 р. свій історичний Універсал, який закликав український народ самим творити нове життя і розбудовувати автономну Україну.

Після створення в червні 1917 р. Генерального Секретаріату, О.Шульгин стає заступником голови Секретаріату в справах міжнародних С.Єфремова, а вже через два тижні – призначається генеральним секретарем міжнародних справ і після визнання Тимчасовим урядом Центральної Ради, 27 липня 1917 р. офіційно затверджується на цій посаді.

Активізація державницької діяльності О.Шульгина і новий найскладніший період діяльності О.Шульгина розпочався в зв’язку з проголошенням 7 листопада 1917 р. 3-м Універсалом Центральної Ради Української Народної Республіки. В цей важкий для України час, у критичній обстановці, викликаній світовою війною і агресією Раднаркому Росії проти Центральної Ради, О.Шульгину вдалося досягти визначних успіхів на дипломатичній арені.

13 грудня Генеральний Секретаріат міжнародних справ було перейменовано в Секретаріат міжнародних справ. Після проголошення 22 січня 1918 р. IV Універсалом самостійності України О.Шульгин призначається першим міністром закордонних справ УНР.

Серйозною обставиною, що стимулювала до самостійного виходу України на міжнародну арену, було зростання інтересу до неї як до потенційного і важливого фактора європейських взаємин з боку провідних держав світу. В Києві ще з дореволюційного часу перебували консульські установи Англії, Греції, Бельгії, Данії, Іспанії, Італії, Персії, Португалії, Норвегії, Франції, Швейцарії¹².

Особливу зацікавленість в Україні мали держави Антанти, які бачили її, як основний чинник збереження східного фронту у разі виходу Росії з світової війни.

З іншого боку держави Четверного союзу були зацікавлені в укладенні миру з Україною і закінченні виснажливої війни. О.Шульгину, як міністру закордонних справ в цій критичній обстановці доводилось вирішувати багато складних і важливих питань міжнародної політики. Враховуючи всю складність становища України в роки першої світової війни, не зважаючи на протистояння уряду Росії, О.Шульгину за півроку вдалося організувати установу міжнародної української політики, здобути для неї незаперечні успіхи, головне – визнання де-факто Францією та Англією уряду УНР.

Напередодні ж підписання делегацією УНР мирного договору О.Шульгин добровільно подав у відставку. Цей крайній крок він зробив, щоб не очолювати новий напрямок зовнішньої політики, з яким особисто не погоджувався, хоча й розумів його вимушеність. Це свідчить про високу принциповість цієї людини. Вже будучи не при владі, він так оцінив заклик українського уряду до німців і австрійців про допомогу: “Але цього заклику не можу оцінити і я, бо його продиктувала історія”¹³.

Для виходу з уряду О.Шульгин скористався з загальної демісії кабінету В.Винниченка, що сталася 30 січня 1918 р. внаслідок зростаючої небезпеки більшовицького повстання у Києві. Своє рішення О.Шульгин не змінив попри прохання проф. М.Грушевського затримати міністерство закордонних справ в уряді В.Голубовича. Та О.Шульгин не відійшов цілковито від роботи і допомагав своїми порадами українській делегації в Бресті.

Перед самою окупацією Києва більшовиками, 7 лютого 1918 р., О.Шульгин представив В. Голубовичу дипломатів і представників країн Антанти. Він залишався в Києві під час більшовицької окупації і тільки завдяки деяким особистим знайомим не попав до рук більшовиків, які його постійно шукали.

Не погоджувався О.Шульгин і з політикою гетьманського уряду Ф.Лизогуба, тому відмовився очолювати у ньому міністерство закордонних справ. Перед цим О.Шульгин разом із С.Єфремовим склав і підписав ноту протесту до керівника німецької адміністрації В.Гренера, у якій від імені українських партій піддав критиці грабіжницьку політику німецько-австрійських “друзів” в Україні і, зокрема, організований ними гетьманський переворот. Згодом О.Шульгин погодився очолити комісію Української мирової делегації, яка від 23 травня проводила переговори в Києві з радянською Росією¹⁴. Разом з головою делегації С.Шелухіним, О.Шульгин вів переговори з делегатами радянської Росії Х.Раковським і Д.Мануїльським. З 1 червня 1918 р. О.Шульгин став одним з п’яти членів Ради міністерства закордонних справ, яке очолював Д.Дорошенко.

Завдяки своєму авторитету і невтомній діяльності, О.Шульгин з липня 1918 р. призначається послом Української Держави в Болгарії. Українське посольство у Болгарії складалося з радника посольства Ф.Шульги, першого секретаря В.Драмирецького, другого секретаря Д.Шолудька, двох аташе П.Сікори й Долуда, дипломатичного кур’єра В.Дяконенка та військового аташе ген. Б.Бобровського.

Значення українського посольства в Болгарії на чолі з Олександром Шульгиным полягало в визначних справах, які воно вирішувало в період своєї діяльності. Основні з них – це справа заступництва інтересів молодшої держави та репатріація полонених. Завдяки піклуванню О.Шульгина на Батьківщину було повернено майже 15000 українських військовополонених¹⁵.

З проголошенням гетьманом Скоропадським федерації з Росією, на знак протесту, О.Шульгин відмовився від своєї посади і, під кінець 1918 р., він ще раз повернувся до Софії для ліквідації посольства.

Важливим етапом у державній і політичній діяльності О.Шульгина був період Директорії УНР. Враховуючи той факт, що період існування Директорії збігся з активною фазою процесу післявоєнного врегулювання в Європі, О.Шульгину доводилось брати участь в найвідповідальніших місіях Української Народної Республіки. Однією з таких важливих дипломатичних місій була участь О.Шульгина в роботі Мирової конференції в Парижі, на яку він був призначений в складі української делегації урядом Директорії в 1919 р. Намагаючись всіма силами підсилити українську акцію на Мировій конференції, О.Шульгин склав і подав меморандум української делегації до французького уряду, в якому була представлена концепція українсько-французької співпраці і прохання до французького уряду вислати свою військову місію до уряду УНР. Але в цілому Паризька конференція не бажала розглядати проблему політичної долі України, як суверенної держави, обмежуючись лише обговоренням територіальної приналежності Західної України¹⁶. У 1920 – 1921 рр. О.Шульгин у складі української делегації домагався прийняття України до Ліги Націй на першій та другій Асамблеях Ліги Націй¹⁷.

Після поразки української революції і втрати Директорією всієї території України О.Шульгин ще протягом майже трьох десятиліть активно відстоював на різних міжнародних форумах національно-державні інтереси українського народу, будучи одним з провідних діячів державного центру УНР в екзилі.

На початку 1926 року (незадовго до своєї трагічної загибелі) Голова Директорії С.Петлюра призначив Олександра Яковича Шульгина міністром закордонних справ Української Народної Республіки в екзилі. На цій посаді він протягом десяти років невтомно боронив і відстоював державницькі засади незалежної України. Але спочатку йому довелося виступати на захист честі й імені самого С.Петлюри. Сприймавши звістку про його вбивство не тільки як власну, але й велику національну трагедію, Олександр Якович очолює Комітет пам’яті Симона Петлюри, до якого увійшло 103 організації, стає співав-

тором проекту Статуту Товариства Бібліотеки ім. С.Петлюри в Парижі¹⁸. Безперервна праця судової комісії уряду УНР в Парижі, в складі якої був О.Шульгин, досягла того, що не зважаючи на величезну перевагу ворогів майже вся французька і світова преса була на боці С.Петлюри. З ініціативи Судової Комісії була видана французькою мовою праця О.Шульгина “Україна і червоний жах”, яка мала велике розповсюдження.

Невтомно працюючи на державній ниві, О.Шульгин водночас був засновником і керівником визначних українських установ і організацій за кордоном, які відігравали велике значення для піднесення престижу України на міжнародній арені. Зокрема, він був одним з організаторів Академічного Комітету України при Лізі Націй в Комісії Міжнародної інтелектуальної співпраці, яка за статутом мала співробітничати з національними комітетами міжнародної співпраці в окремих державах. Академічний комітет був створений в 1925 році, а навесні 1926 року Голова комітету ректор проф. О.М.Колесса та ген. Секретар проф. О.Я.Шульгин брали участь в одному із з'їздів, організованих Лігою Націй. Вже влітку 1926 р. на черговій сесії Комісії інтелектуальної співпраці, складеної з 14-ти найвидатніших учених світу, було поставлене питання про офіційне визнання Академічного комітету і саме О.Шульгин був покликаний відстоювати українську справу у Женеві¹⁹. Завдяки зусиллям українського делегата, Академічний комітет було прийнято до складу національних комісій. Від того часу його представників запрошують на всі міжнародні конгреси, що влаштовує Комісія Міжнародної інтелектуальної співпраці при Лізі Націй та її виконавчий орган, відповідний інститут у Парижі.

21 червня 1926 року О.Шульгин і О.Колеса брали активну участь в Конгресі національних комісій у Варшаві, організованому Інститутом інтелектуальної співпраці. На Конгресі делегатами від національних комісій Австрії, Болгарії, Греції, Данії, Польщі, Румунії, Росії, Угорщини, України, Чехословаччини, Швейцарії, Югославії обговорювались питання про допомогу Інституту іншим країнам в культурному аспекті, справи утворення фондів для допомоги ученим в їх наукових розробках²⁰.

Діючи за безпосередніми директивами уряду, О.Шульгину в 1928 р. вдалося домогтись прийняття українських емігрантських організацій Польщі й Румунії до складу дорадчого комітету при Високому Комісаріаті, а у 1929 р. новостворену Головну Раду Української Еміграції²¹.

Як постійний український делегат при Лізі Націй, О.Шульгин активно захищав права українського народу в 1928 – 1930 рр. на форумі установи біженців при Лізі Націй в Женеві. З цієї справи йому доводилось зустрічатись з багатьма депутатами, міністрами і службовцями а також проводити завзяту боротьбу з комісаром у справах біженців Ф.Нансеном, який не бажав визнавати жодних українських домагань. У 1929 р. О.Шульгин написав “відвертого листа до Ф.Нансена”, в якому в коректній, але гострій формі виступав проти негативного ставлення комісара до українських біженців. Цей лист М.Славінський вважав одним з найкращих актів української дипломатії²².

Беззмінно очолюючи створене ще у 1920 р. і прийняте, як член міжнародної Унії до Ліги Націй Українське товариство прихильників Ліги Націй, О.Шульгин протягом майже двадцяти років (до її розпуску у 1939 р.) постійно репрезентував Україну в різних організаціях цього найавторитетнішого міжнародного органу, використовуючи його численні трибуни з метою постановки українського питання, захисту національних прав українців, розділених і гноблених різними державами²³.

Вбачаючи, що вирішення всіх національних проблем може прийти тільки шляхом відокремлення України від Радянського Союзу та відновлення незалежності, Голова уряду УНР О.Шульгин завжди намагався звернути увагу світу на всі ті страшні знущання, що зазнала Україна від окупантського режиму. 12 лютого 1932 року Голова української Місії у Франції, представник Державного центру УНР О.Шульгин подав ноту Голові Міжнародної конференції по обеззброєнню А.Гендерсонові і розіслав копії всім делегатам конференції²⁴. В цій ноті уряд УНР протестував проти узурпації прав української нації представництвом СРСР, роз'яснював справжнє обличчя “пацифічної” Москви, наголошуючи на тому, щоб “роззброєні” держави не озброювали інших.

Представляючи Україну на міжнародній арені в дуже складний і тяжкий для неї час панування голоду і терору, О.Шульгин робив все для того, щоб допомогти українському народу, звертаючись до всіх можливих установ. Від імені голови Головної Еміграційної Ради вже на початку 1933 року, він висилає листи до Ліги Націй і Червоного Хреста, у вересні виступає в Женеві, висилає телеграму Рузвельту для підтримання акції американськими українськими організаціями, організовує в Парижі ярмарок на користь голодних.

Велике значення у згуртуванні української еміграції навколо державного центру УНР мала діяльність О.Шульгина на чолі Головної Еміграційної Ради. З самого початку свого утворення 1929 р. на Першій еміграційній конференції в Празі, Головна Еміграційна Рада проводила активну роботу по опікуванню українськими емігрантами, запровадженню різних акцій на допомогу голодуючим, займалась видавничою діяльністю²⁵.

В серпні 1936 р., не зважаючи на протести з боку уряду О.Шульгин залишив посаду міністра закордонних справ. Однак в 1939 р. О.Шульгину доручають очолити уряд УНР в екзилі і одночасно викону-

вати обов'язки міністра закордонних справ, надавши йому незвичайні повноваження для міжнародної акції в Англії і Франції. Оскільки очолюваний ним уряд зразу ж став на бік країн антигітлерівської коаліції, О.Шульгіна із сином Ростиславом під час окупації Франції німцями було заарештовано і ув'язнено.

Важливо, що свою державну діяльність О.Шульгин органічно поєднував з науковою і публіцистичною. Свої погляди і враження викладав він у багатьох гостропубліцистичних статтях, опублікованих в багатьох періодичних органах, насамперед у паризькому тижневику "Тризуб" у 1926 – 1938-х рр. В них О.Шульгин захищав концепцію і діяльність уряду УНР в екзилі, роз'яснював його важливе значення для загальноукраїнської справи, наполегливо підкреслював, що найголовніше завдання українців – боротьба за державність і самостійність України.

Узагальнений характер мають численні статті Олександра Яковича про Україну взагалі, про боротьбу за відновлення української державності в 1917 – 1920 рр., дипломатичну діяльність УНР, які були надруковані в "Енциклопедії українознавства", "Українській Загальній Енциклопедії", "Словнику Міжнародної Дипломатичної Академії" та ін.

Одна з перших ґрунтовних праць О.Шульгіна – книга "Політика. Державне будівництво України і міжнародні справи" (К., 1918) присвячена висвітленню питань національно-державного будівництва в Україні. Крім того вона має велику джерелознавчу цінність, бо містить унікальні документи першого парламенту незалежної України Малої Ради, більшість з яких згодом були втрачені.

Значним внеском в історію української дипломатії 1917 – 1934 рр. є книга О.Шульгіна "Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині" (Париж, 1934). Ця робота цінна не тільки висвітленням ідеології, політики та діяльності державного центру УНР в екзилі, а особливо великою кількістю унікальних документів, вміщених у додатках.

Справді неоцінимою була роль О.Я.Шульгіна в організації і розгортанні діяльності наукових і громадсько-культурних центрів. В 1946 – 1960 рр. О.Шульгин – засновник і незмінний голова Українського Академічного Товариства у Парижі. У 1952 – 1960 рр. він стає ініціатором створення і віце-президентом Міжнародної Вільної Академії Наук у Парижі, яка об'єднала понад 300 екзильних вчених. Одночасно він був представником українців у Міжнародній організації біженців (ІРС), а в 1952 – 1960 рр. співробітником французької організації з питань охорони біженців і бездержавних осіб при Міністерстві закордонних справ Франції.

4 березня 1960 р. О.Шульгіна не стало. Зараз стають реальними передбачення і пророцтва українського патріота, який завжди був вірним захисником державної незалежності. З далекого минулого у сьогодення лунають слова великого Українця: "Перед нами широке майбутнє утворення демократичної національної державності. Ця державність розпочалася силою обставин серед стихій величезної революції, яка значно прискорила хід подій і утруднила всю працю надзвичайно. Але труднощі нас не повинні лякати. Труднощі треба пережити і твердо піти по тому шляху, на який поставив нас неминучий хід подій – *Fatum* історії"²⁶.

Таким чином, ми бачимо, що О.Я.Шульгин відіграв велику роль в державотворенні України. Завдяки активній і напруженій роботі О.Шульгіна в Центральній Раді Україна була визнана де-факто Францією і Англією. В добу гетьманату П.Скоропадського і Директорії С.Петлюри О. Шульгин з гідністю відстоював права Української держави перед світовою громадськістю, беручи участь у найвідповідальніших місіях на світовій арені. Завдяки вдалій політиці українського дипломата Україна підтримувала дружні відносини з представниками різних народів на еміграції і була визнана, як культурна одиниця, найавторитетнішою міжнародною науковою установою. Плідна діяльність О.Шульгіна на посаді міністра закордонних справ УНР в екзилі мала величезне значення для піднесення України на міжнародній арені. Репрезентуючи Україну у міжнародних установах і організаціях, займаючи провідні посади в українському дипломатичному, політичному, громадському, культурному й науковому житті, О.Шульгин перед усім світом відстоював національні права українського народу, невтомно виконуючи всенациональну українську завдання і гідно втілюючи в життя державницькі традиції Української Народної Республіки.

¹Збірник на пошану О.Шульгіна (1889 – 1960) // Записки Наукового – Товариства ім. Шевченка. Т.186. – Париж – Мюнхен., 1969. – 359 с.

²Полонська-Василенко Н. Професор Олександр Якович Шульгин // Наукові записки УВУ. – Ч.3. – 1959. – Париж-Мюнхен., 1969. – 359 с.

³Шульгин Олександр // Енциклопедія українознавства. – Париж-Нью-Йорк, Т.10. – С1984. – С. 3902 – 3903.

⁴Стрельський Г. "Олександр Шульгин – вчений і політик" // Київська старовина. – 1994. – №3. – С.80 – 88; Солодько В. Шульгин Олександр Якович // Мала енциклопедія етно-державознавства. – К., 1996. – С.903; Гошуляк І. Незламний борець за суверенну Україну // Пам'ять століть. – 998. – №1 – С.108 – 117; Стаднюк Т.Д. Діяльність О.Шульгіна на посаді міністра закордонних справ УНР в екзилі (1926 – 1936) // Вісник Київського Університету імені Тараса Шевченка. Історія. – Вип.45. – К., 1999. – С.63 – 66; Любченко В.Б. Київські Шульгини: національно-розділена родина в історії України // Українська біографістика. – Вип.2. – К., 1999; Денека О.І. Олександр Шульгин: Сторінки життя

та творчості//Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. – Вип.2. – Львів., 1999. – С. 522 – 530.

⁵О.Шульгин. Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. – Автентич. відтворення вид. 1934 р./ Упорядники: Г.В. Стрельський, І.Д.Шевченко. – К., 1998. – 352 с.

⁶Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. – Львів., 1995 ; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – К., 1996. – Т.1. Т.2; Центральна Рада і український державотворчий процес: Матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р. – Ч.1. Ч.2. – К. – 1997; Українська революція: 1917 – початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення). – Запоріжжя, 1998. – 264 с.; Україна в європейських міжнародних відносинах. – К. – 1998 – 526 с.; Державний центр УНР в екзилі. Статті і матеріали. – К., 1993. – 493 с.

⁷Грушевський М. Пам'яті Якова Шульгина. Збірник на пошану О.Я.Шульгина. Записки НТШ. Париж – Мюнхен., 1969. – С. 169.

⁸Промова О.Шульгина на ювілейних зборах у Нью-Йорку (з нагоди його 70-ліття) // Збірник на пошану О.Шульгина. – С. 176.

⁹Шульгин О. Мої дитячі та юнацькі спогади про село // Збірник на пошану О.Шульгина. – С.220

¹⁰Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – К., 1998. – Т.1. – С. 53.

¹¹Грушевський М.Новий період історії України. – К., 1992. – С.18

¹²Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України). – Ф.2592. – Оп.1. – Спр.32. – Арк.1.

¹³Шульгин О.Політика. – К., 1918. – С.18

¹⁴Лупандін О. Українсько-російські мирні переговори 1918 р. // Центральна Рада і український державотворчий процес: Матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р. – Ч.2. – К.,1997. – С.402.

¹⁵ЦДАВО України. – Ф.3766. – Оп.1 – Спр.116. – Арк.20.

¹⁶Українська революція і державність (1917 – 1920 рр.). – К., 1999. – С. 169.

¹⁷ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 438. – Арк.33.

¹⁸Михальчук В. Бібліотека ім. С.Петлюри. – К., 1999. – С.56.

¹⁹Шульгин О. Без території. – С.60.

²⁰Тризуб. – 1926. – Ч.39. – С.14.

²¹Степаненко В. У століття народження С.Петлюри – президента УНР. Статті, промови, розвідки. – Вашингтон – Філадельфія., 1979. – С. 47.

²²Жуковський А. Політична і громадська діяльність О.Шульгина // Збірник на пошану О.Шульгина. – С. 32.

²³Тризуб. – 1930. – Ч.26 (234). – С. 12.

²⁴Тризуб. – 1932. – Ч.8 (316). – С. 23.

²⁵Тризуб. – 1934. – Ч.8 (414). – С.8.

²⁶Шульгин О. Fatum історії // Пам'ять століть. – 1998. – № 1. – С. 124.
